

જૈન સાધુસંસ્થા અને શિક્ષણ

વર્તમાન જૈન સાધુસમુદાયની જ્ઞાનના વિષયમાં અતિ મંદ અથવા અતિ દરિદ્ર દશા જોઈ ને જૈન સમાજના અનેકા અનેક હિતૈષી સમજી મનુષ્યોના હૃદયમાં આજે એ વિચાર સ્ફુરી રહ્યો છે કે, જૈન સાધુઓની જ્ઞાનના ક્ષેત્રમાં કેવી અને કેટલી યોગ્યતા હોવી જોઈ એ ? અર્થાત્ જૈન શ્રમણોનું શિક્ષણ કયા ધોરણે અને કઈ જાતનું હોવું જોઈ એ ?

ઉપર્યુક્ત પ્રશ્નને અંગે સ્વતંત્ર વિચારો પ્રગટ કરવા કરતાં આપણે આપણી પ્રાચીન જૈન સાધુ-સંસ્થાના શિક્ષણ તરફ સહજ દષ્ટિપાત કરી લઈએ, જેથી વર્તમાન જૈન શ્રમણસંસ્થાના શિક્ષણનો આદર્શ કેવો હોવો જોઈ એ એ પ્રશ્નનો જિહ્વાપોહ અગર ઉકેલ આપોઆપ જ થઈ જાય.

આજે જ નહિ પરંતુ અતિ પ્રાચીન કાળથી પણ વૈદિક અને બૌદ્ધ ધર્માવલંબીઓ કરતાં અલ્પ સંખ્યામાં રહેલ જૈનધર્મે આજ સુધી જગત સમક્ષ પોતાનું વ્યક્તિત્વ તેમ જ અસ્તિત્વ જાળવી રાખેલ છે એ કોના અને શાના પ્રભાવથી ? એનો જો આપણે સ્થિર ચિત્તે વિચાર કરીશું તો ઉત્તર એ જ મળશે કે, સાધુજીવી જૈન શ્રમણસંસ્થા અને તેના વિશાળ શિક્ષણના પ્રભાવથી જ ધર્મે, જે શ્રમણસંસ્થા અને તેના જે ઉદાત્ત શિક્ષણના ધોરણથી, આજ પર્યંત પોતાનું પ્રભાવશાળીપણું ટકાવી રાખ્યું છે, એટલું જ નહિ, પણ તે સાથે જગતભરના ધર્મોને પોતાના વિશિષ્ટ સંસ્કારોનો વારસોય અર્પણ કર્યો છે એ જ ધર્મ, આજે આપણે એમર નજર નાંખીશું તો, દિન પ્રતિદિન પ્રત્યેકપ્રત્યેક બાબતમાં નિસ્તેજ અને પ્રભાવહીન થતો નજર આવે છે. આ ઉપરથી આપણે એ વિચારવું અતિ આવશ્યક છે કે, આપણી પ્રાચીન શ્રમણસંસ્થાના શિક્ષણમાં એવી કઈ વિશેષતા હતી ? અને આજે એમાં કયાં જીલુપ આવી છે ? તેમ જ એ જીલુપ દૂર કરવા માટે આપણે શું કરવું જોઈ એ ?

જગત તરફ નજર કરીશું તો જણાશે કે, જે ધર્મ, જે સમાજ, જે પ્રજા કે જે રાષ્ટ્રમાં જેટલો વિદ્યાનો વિશાળ આદર્શ હશે, તેટલું જ તેનું વ્યક્તિત્વ જગત સમક્ષ વધારે પ્રમાણમાં અગ્રણી જાહેશે. અને જેટલી એના વિદ્યાના આદર્શમાં સંકુચિતતા કે ઓછાશ હશે એટલી એના વ્યક્તિત્વમાં જીલુપ જ આવવાની. એક કાળે જૈન શ્રમણસંસ્થાનું દરેકેદરેક બાબતમાં કેટલું વ્યક્તિત્વ હતું ? આજે એ વ્યક્તિત્વ કયા પાતાળમાં જઈ રહ્યું છે ? એ સમજવાની કે વિચારવાની શક્તિ પણ આપણે સૌ ગુમાવી બેઠા છીએ. અસ્તુ. હવે આપણે મુખ્ય વિષય તરફ આવીએ.

આપણી સમક્ષ વિદ્યમાન પૂર્વાચાર્યોના જીવતા જીવન સમા પ્રાચીન ગ્રંથોનું આપણે સક્ષમ રીતે

અવલોકન કરીશું તો જણાશે કે એ જમાનાનો આદર્શ કેટલો વિશાળ તેમ જ વસ્તુસ્પર્શી હતો ? અને આજનો આપણો શિક્ષણનો આદર્શ કેવો નિર્જીવ છે ?

આચાર્ય શ્રી સિદ્ધસેન દિવાકર, આચાર્ય શ્રી હરિભદ્ર, તર્કપંચાનન આચાર્ય શ્રી અભયદેવ, આચાર્ય શ્રી હેમચંદ્ર, શ્રીમાન યશોવિજયોપાધ્યાય આદિ તેમ જ ભાષ્યકારો, ચૂર્ણિકારો, આચાર્ય શ્રી શીલાંક, શ્રી શાન્ત્યાચાર્ય, મલધારી શ્રી હેમચંદ્ર, નવાંગી ટીકાકાર અભયદેવસૂરિ, આચાર્ય શ્રી મત્તયગિરિ, શ્રી ક્ષેમકાર્તિસૂરિ આદિ સેંકડો આચાર્યોની કૃતિઓમાં દાર્શનિક, સાંપ્રદાયિક, વ્યાકરણ, છંદ, અલંકાર, જ્યોતિષ, નિમિત્ત, લક્ષણ, આયુર્વેદાદિ વિષયક સંખ્યાબંધ ગ્રંથોના ઉદ્ભવેલ પ્રમાણો અર્થાત્ સાક્ષીઓ જોતાં આપણને એ વાતનો સાક્ષાત્કાર થાય છે કે, એ પૂર્વપુરુષોમાં તત્ત્વજ્ઞાનપિપાસા કેટલી સતેજ હતી ! તેમનો અભ્યાસ અને અવલોકન કેવાં સર્વદિગ્ગુણમી હતાં ! સ્વપરદર્શનના વિવિધવિષયક થોડાબધ ગ્રંથોના અધ્યયનાદિ માટે એ પુરુષોએ કેટલી સતત જગૃતિ અને ત્વરા રાખી હતી ! જૈન ધર્મ ઉપર થતા અયોગ્ય આક્ષેપોનો કેવી ધીરજથી અને કેટલી યોગ્યતાપૂર્વક જવાબ વાળતા ! અન્ય દર્શનમાં રહેલ વાસ્તવિક તત્ત્વોને કેવી રીતે અપનાવી લેતા !

બધા કરતાં આશ્ચર્યજનક તો એ છે કે, દાર્શનિક અથડામણના યુગમાં ભારતવર્ષના કોઈ પણ ખૂણામાં કોઈ નવીન ગ્રંથની રચના થાય કે તરત જ તે ગ્રંથની નકલો તેના અભ્યાસી શ્રમણોના હાથમાં પહોંચાડવામાં આવતી. જે જમાનામાં આજની જેમ રેલગાડી, તાર કે ટપાલ જેવું એક પણ સાધન ન હોય તેવે સમયે આ વસ્તુ શી રીતે શક્ય થતી હશે ? એવી શંકા સૌનેય સહેજે થાય; પરંતુ વસ્તુસ્થિતિ એ હતી કે, દેશવિદેશમાં પાદવિહાર દ્વારા પરિભ્રમણ કરતો શ્રમણવર્ગ આ માટે સાવધ રહેતો. કોઈ નવીન ગ્રંથરચના થઈ સાંભળે કે તરત જ તે તેની નકલ તેના અભ્યાસી વિદ્વાનોને પહોંચાડી દે. આ ઉપરથી એ પણ કહી શકાય છે કે તેઓ કેવા સ્વધર્મરક્ષણનિષ્ઠ હતા ! તેમ જ ધતર સંપ્રદાયો સાથે ભળીને તેમની કૃતિઓને કેવી સમજભરી રીતે મેળવી લેતા હતા !

પ્રાચીન ગ્રંથો તરફ નજર કરીએ ત્યારે ખુલ્લું જોઈ શકાય છે કે તે ગ્રંથોના પ્રણેતા આચાર્ય-દિકાએ પોતાના જમાનાની વિદ્યાના કોઈ પણ અંગના અભ્યાસને છોડ્યો નથી, જ્યારે અત્યારના આપણા શ્રમણવર્ગની દશા એવી છે કે પોતે જે સંપ્રદાયના ધુરંધર તરીકે હોવાનો દાવો કરે છે, તે સંપ્રદાયનાં મૌલિક શાસ્ત્રોનો તેમનો અભ્યાસ પણ અતિ ધીજશે અથવા નહિ જેવો જ હોય છે. આ સ્થિતિમાં આપણે એમના પાસેથી દરેક વિષયને લગતા ઊંડા અભ્યાસની આશા શી રીતે રાખી શકીએ ?

પરંતુ આજે આખા જગતની પરિસ્થિતિએ એટલો જબરદસ્ત પલટો ખાધો છે કે, કેવળ લૂખી સાંપ્રદાયિકતા ધારણ કરી, સ્વધર્મનું-જૈનધર્મનું ગૌરવ નહિ ટકાવી શકાય અથવા તેની રક્ષા કે અભિવૃદ્ધિ પણ નહિ સાધી શકાય. આજે પશ્ચિમનું વાતાવરણ આખા ભારતીય ધર્મોને જે રીતે હચમચાવી રહ્યું છે, એ સમજવા માટે વિશ જૈન ધર્મગુરુઓએ જરૂર સાવધ થવું જોઈ એ અને આચાર્ય હરિભદ્રાદિની જેમ તુલનાત્મક દૃષ્ટિએ અત્યારના સમગ્ર સાહિત્યનો ઊંડો અભ્યાસ-અવલોકન આદિ કરી ભુદા ભુદા વિષયના વિશિષ્ટ સાહિત્યનું નિર્માણ કરવું જોઈ એ. જો તેમ નહિ થાય તો પૂર્વકાળમાં જેમ જૈન શ્રમણો અને જૈનધર્મ ધતર સંપ્રદાયો અને ધતર ધર્મોને મુકાબલે ઊભા રહી શક્યા છે, તેમ અત્યારે ઊભા રહી શકશે કે નહિ, એટલું જ નહિ, પણ અત્યારે જૈન શ્રમણોની વિદ્યાનાં ક્ષેત્રોમાં જે આળસુ સ્થિતિ નજર સામે આવી રહી છે, એ જોતાં જૈન શ્રમણોનું ગુરુત્વપદ ટકી શકશે કે કેમ એ એક વિચારણીય બાબત છે.

એક સમય એવો હતો, જ્યારે જૈનાચાર્યો અને જૈનધર્મના અસ્તિત્વને સમર્થ વિદ્વાનોથી ગાજતી રાજસભાઓમાં સ્થાન હતું. આજે એમનો જ વારસો અને ગૌરવ ધરાવતો દાવો કરનાર જૈન શ્રમણોનું

વિદ્યાના કોઈ પણ ક્ષેત્રમાં નજીવું સરખુંય સ્થાન અગર વ્યક્તિત્વ છે ખરું ? જૈનેતર વિદ્વાનોનું વિદ્યાના વિવિધ વિભાગોમાં જે ગૌરવભર્યું સ્થાન આપણે જોઈ રહ્યા છીએ, તેમાંનું એકશતાંશ જેટલુંય આજે આપણા જૈન શ્રમણોનું સ્થાન હોય એમ મારી દૃષ્ટિએ નથી લાગતું. જ્યાં સુધી આપણે વિદ્યાનાં વિવિધ ક્ષેત્રોમાં ગૌરવશાલી સ્થાન કે વ્યક્તિત્વ પ્રાપ્ત નહિ કરીએ, ત્યાં સુધી જૈનેતર વિદ્વાનો દ્વારા જૈનધર્મ ઉપર થતા અનેકાનેક અયોગ્ય આક્ષેપોનો આપણે પ્રામાણિક રદિયો નહિ આપી શકીએ. કોઈ પણ જાતનો વિચાર કર્યા સિવાય કે ધીરજ રાખ્યા સિવાય અગડ'અગડ' ગમે તેમ આપેલ રદિયાઓથી જૈનધર્મનું ગૌરવ વધવાને બદલે વધારે ને વધારે ઘટતું જ જશે-જાય છે. આ જાતનો અનુભવ આજ સુધીમાં આપણે અનેક વખત કરી ચૂક્યા છીએ અને કરી પણ રહ્યા છીએ. આજે આપણી જ્ઞાનવિષયક મંદતાને પરિણામે જે કાર્ય સહજમાં સાધ્ય હોય, તેને માટે કેટલીયે વાર મોટી સલાઓ કરી નકામો હોહા મચાવવો પડે છે, અને એનુંય ફળ પાછું શૂન્યમાં આવે છે. આ પ્રકારની દરિદ્રતાઓ ફેડવા માટે આપણે-આપણા શ્રમણવર્ગે-સર્વતોમુખી વિદ્યાભ્યાસ અને શાસ્ત્રાવલોકન કરવું આવશ્યક છે.

આજે આપણા શ્રમણવર્ગની સ્થિતિ જેટલી સાધનસંપન્ન છે, તેટલી જ આજે એમની જ્ઞાન-વિષયક દશા સંકુચિત તેમ જ સુખ, મત્ત અને મૂર્છિત છે. આ સ્થિતિ દૂર કરવા માટે આપણે યોગ્ય પ્રયત્નો કરવા જોઈએ.

આજે આપણા શ્રમણસમુદાય અંદર અંદરના નજીવા પ્રશ્નોની ચર્ચામાં જે બુદ્ધિનો અને કીમતી સમયનો દુર્વ્યય કરી રહેલ છે, તેને બદલે એ બુદ્ધિ અને સમયનો ઉપયોગ કોઈ વિદ્યાના વિશિષ્ટ ક્ષેત્ર માટે કરે એ જ વધારે ઇષ્ટ છે. જ્યારે એક એક મુખ્ય અને અવાંતર વિષય ઉપર મોટાં શાસ્ત્રોનાં શાસ્ત્રો ગૂંથાતાં હોય, તેવે વખતે આપણે ફક્ત જીવવિચારાદિ પ્રકરણોની ગાથાઓ ગોખીને, અમુક શાસ્ત્રો વાંચીને ફુલાતા ફરીએ એ કોઈ પણ રીતે ચાલી શકે તેમ નથી. આ કહેવાનો આશય એવો નથી કે જીવવિચાર આદિ પ્રકરણો કે અન્ય શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ નિરુપયોગી છે, પરંતુ જેમ આપણા પૂર્વપુરુષોએ પોતાના જમાના સુધીના સમગ્ર સાહિત્યનું અવલોકન કરીને નવીન શાસ્ત્રોની રચના દ્વારા પોતાના યુગને અનુકૂળ પદ્ધતિએ ધર્મતત્ત્વો પ્રગટ કર્યાં છે, તેમ અત્યારે આપણે પણ આપણા સમક્ષ જે પ્રત્યેક વિષયનાં વિવિધ શાસ્ત્રો રચાયાં હોય, તેનો સંકુચિત મનોવૃત્તિ કે સાંપ્રદાયિક ભાવનાને દૂર રાખીને તુલનાત્મક દૃષ્ટિએ અભ્યાસ આદિ કરવાં જોઈએ. પૂર્વકાળમાં થઈ જનાર આચાર્યાદિ કરતાં પાછળના સમયમાં થનાર આચાર્યાદિ જૈન શ્રમણો માટે, સાહિત્યના અભ્યાસની દૃષ્ટિએ, જવાબદારી અતિ ઘણી વધી જાય છે, કારણ કે પાછળ થનારને પોતાના યુગ સુધીમાં નિર્માણ થયેલ સમગ્ર સાહિત્યરાશિની સૂક્ષ્મ સમાલોચના અભ્યાસ આદિ કરવાનાં હોય છે.

આજે આપણા શ્રમણવર્ગની જ્ઞાનવિષયક બેદરકારીનું, અને જે ઉદાર પદ્ધતિએ શાસ્ત્રાભ્યાસ કરવો જોઈએ તે રીતે નહિ કરી શકવાનું ફળ એ આપ્યું છે કે ધર્મધુરંધર તરીકે આજના યુગને અનુકૂળ નવીન ધર્મસાહિત્યના નિર્માણની પોતાની ફરજને તેઓ અદા કરી શક્યા નથી કે, જે ફરજને આપણા પૂર્વપુરુષો અવિચ્છિન્નપણે બજાવતા આવ્યા છે.

મને કહેતાં ખરે જ શરમ લાગે છે કે આજની સ્કૂલોમાં જૈનધર્મના અભ્યાસને લગતી પુસ્તિકાઓના નિર્માણનો યશ, ટગઝામંથ આચાર્યો, ઉપાધ્યાયો, પ્રવર્તકો, અનુયોગાચાર્યો અને વિદ્વાનો દ્વારા કરનાર ખીજ અનેક શ્રમણોની વિદ્યમાનતા છતાં, એક ગૃહસ્થ પ્રોફેસર ભાઈશ્રી હીરાલાલ રસિક-દાસ કાપડિયા ખાટી જાય છે. છે કોઈ અત્યારના જૈન સાધુમાં એવી યોગ્યતા છે કે જે આ દૃષ્ટિએ કાંઈ કરી શકે ? આજના સાધુસમૂહને એ કલ્પના સરખીયે નથી, (હશે તો બહુ ઓછાને જ હશે)

કે આજે આપણી શી ફરજ છે? આજે આપણે ક્યાં ધસડાઈ રહ્યા છીએ? જ્ઞાનાગાર અને ધર્માગાર તરીકેનાં આપણાં ઉપાગ્રય, જૈનમંદિર આદિ જેવાં ધર્માગ્રયો કેવાં કલેશના સ્થાનરૂપ બની રહ્યાં છે? આપણી વિદ્યાવિષયક અને ચારિત્રવિષયક કેવી દરિદ્ર સ્થિતિ છે? આજે જૈન તરીકે ઓળખાતી પ્રજા જૈનધર્મથી કેવી અને કેટલી વિમુખ થતી જાય છે એનાં કારણો અને ઉપાયો ક્યાં? ઇત્યાદિ. આ જાતના વિચારો કરવા તો દૂર રહ્યા, પણ ઊલટી આજના આપણા જૈન સાધુસમુદાયની દશા તો એવી થઈ છે કે કોઈ મનુષ્ય કોઈ નવીન વિચાર કે વસ્તુ રજૂ કરે તો તેને ધીરજથી સમજીને કે વિચારીને તેના સામે પ્રામાણિક, શાસ્ત્રીય કે બૌદ્ધિક દલીલો રજૂ કરવાને બદલે તેઓ પોતાની સાધુતાને ન છાજે તેવા માર્ગો લે છે. જે આપણો મુનિવર્ગ સર્વેળા એતીને પોતાના કાર્યક્ષેત્રને કે દષ્ટિ-બિંદુને એકદમ નહિ બદલે, તો હવેની દુનિયામાં તેમનું સ્થાન ક્યા પ્રકારનું રહેશે, અથવા રહેશે કે નહિ, એ એક મહાન પ્રશ્ન જ છે.

ઉપર જે કોઈ કહેવામાં આવ્યું છે, તે આજની દુનિયાના સમગ્ર સાહિત્યને લક્ષીને કહેવામાં આવ્યું છે. હવે આપણે આપણા સામાન્ય અભ્યાસ તરફ આવીએ: જૈન સાધુઓએ સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, વ્યાકરણાદિનો અભ્યાસ કરવા પહેલાં જીવવિચાર આદિ પૂર્વાચાર્યકૃત પ્રકરણોને જેમ બને તેમ સારા પ્રમાણમાં મુખપાઠ કરી યાદ કરી લેવાં જોઈએ. વ્યાકરણાદિ ભણી ગયા પછી પ્રકરણો મુખપાઠ કરવાં અશક્ય જ થઈ જાય છે. અને એનું ફળ એ આવે છે કે શાસ્ત્રોત્તુ વાચન કરતી વખતે ઘણી જ મુશ્કેલી પડે છે. જેમને પ્રકરણગ્રંથોનો અભ્યાસ હોય છે, તેમને જૈન આગમ આદિના અધ્યયન-વાચનમાં કંટાળો ન આવતાં સુગમતા સાથે રસ આવે છે.

જૈન આગમોના અભ્યાસને અંગે અતુલવ ઉપરથી એમ જણાયું છે કે આજકાલ સાધુઓ માટે ભાગે કોઈ પણ સટીક પ્રકરણશાસ્ત્ર કે આગમને વાંચે ત્યારે મૂળ ગાથાનો કે સૂત્રનો, પાઠ તરીકે ઉચ્ચાર કરી તરત જ ટીકા વાંચીને આગળ ચાલતા થાય છે. પરંતુ એ સૂત્રનો અર્થ શા? મૂળ સૂત્ર અને ટીકાનો પરસ્પર બરાબર મેળ મળ્યો છે કે નહિ? એ સંબંધી ખ્યાલ ઘણો જ ઓછો રખાય છે. આનું ફળ એ આવે છે કે કોઈ ઠેકાણે એ સૂત્રનો પ્રમાણ તરીકે ઉલ્લેખ આવે, ત્યારે તેનો શબ્દાર્થ કરવા માટે પણ ગૂંચવાવું પડે છે. આ કહેવાનો અર્થ એટલો જ છે કે પ્રત્યેક મૂળ ગ્રંથને ટીકાની મદદથી બરાબર સ્પષ્ટ કરી લેવો જોઈએ. આ સિવાય એ ગ્રંથોનો ભિન્ન ભિન્ન દષ્ટિએ અભ્યાસ કરવો જોઈએ, જેથી એ શાસ્ત્રોત્તુ ગૌરવ અને તેના પ્રણેતા મહાપુરુષની સર્વદેશીયતાનો ખ્યાલ આવી શકે.

આજના આ દૂંકા લેખમાં આપણી સાધુસંસ્થાના શિક્ષણને અંગે જે સામાન્ય વિચાર-સ્કુરણ થઈ એ નોંધવામાં આવી છે. ખરેખરી રીતે તો આજની સાધુસંસ્થાના શિક્ષણ અને તેના ક્રમને માટે હું કોઈ પણ લખું એ કરતાં શિક્ષણના વાસ્તવિક રહસ્યને સમજનાર વિદ્વાનો લખે એ જ વધારે યોગ્ય છે.

પ્રસ્તુત લેખમાં જે કોઈ લખ્યું છે, તેનો દૂંક સાર એ જ છે કે આપણો શિક્ષણનો આદર્શ અતિ વિશાળ હોવો જોઈએ. આપણે દરેક ભલે એ આદર્શ ન પહોંચી શકીએ, તેમ છતાં આપણે આપણી અનભિજ્ઞતાને કારણે વિદ્યાના વિશિષ્ટ અભ્યાસથી વંચિત ન રહી જઈએ.

અંતમાં હું દરેકને વિનંતિ કરું છું કે મારા આ લેખમાં કોઈનાય ઉપર આક્ષેપ થાય, તેવું કશુંય લખ્યું નથી, તેમ છતાં સામાન્ય રીતે દોરેલી રૂપરેખામાં એવો ભાસ થતો લાગે તો તે બદલ અંતઃકરણથી ક્ષમા માગું છું. આ લેખને સમાપ્ત કરતાં પહેલાં હું ભાઈશ્રી ધીરજલાલને અનેક વાર ધન્યવાદ આપું છું કે જેમણે પ્રસ્તુત “શિક્ષણાંક”ના પ્રકાશન માટે અતુલ શ્રમ સેવ્યો છે.

[‘જૈન જ્યોતિ,’ શિક્ષણાંક, આસો-કારતક, સં. ૧૯૬૦]